

ŽELJKO BARTULOVIĆ: SUŠAK 1919. – 1947.: DRŽAVNOPRAVNI POLOŽAJ GRADA

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Adamić, Posebno izdanje
Državnog arhiva u Rijeci, Rijeka, 2004., 647 str.

Knjiga dr. sc. Željka Bartulovića opsežan je prikaz povijesti Sušaka od njegova uzdizanja na razinu gradske općine 1919. do ujedinjenja s tadašnjom Rijekom u jedinstvenu gradsku općinu 1947. godine. Rad predstavlja zahvalan izvor mnogih događaja i djelatnosti brojnih ličnosti vezanih uz politiku, gospodarstvo i kulturu širega riječkog područja.

Rad je, sam autor kaže, podijeljen na tri cjeline. Prvi dio zahvaća razdoblje 1919. – 1941. te govori o problemima razgraničenja s Italijom. Kroz nastanak Države SHS, talijansku okupaciju, Parišku mirovnu konferenciju, Rapalski ugovor, Rimske ugovore i Nettunske konvencije opisuje se politika dvora i vlade u Beogradu prema Sušaku i ostalim hrvatskim krajevima, kao i problem talijanskog iredentizma. Opisuju se izbori na svim razinama vlasti (Narodna i Oblasna skupština, Gradsko zastupstvo) i rad aktualnih političkih stranaka s prijelazom od umjerene jugoslaven-ske ideje predratnih primorskih pravaša do prihvatanja politike HSS-a. Zatim se razmatra rad gradskog zastupstva, sukobi političkih skupina te pravni akti u vezi s gradskom općinom te se na koncu prve cjeline analiziraju gospodarska pitanja značajna za grad i ističe razorna politika dvora i vlade prema tzv. prečanskim krajevima. Ta prva cjelina uz uvod obuhvaća pet podnaslova: *Gradska općina Sušak 1919. – 1941.*, *Izbori do 1941.*, *Političke stranke do 1941.*, *Gradsko zastupstvo i njegovi pravni akti te Neka pravno-gospodarska pitanja do 1941.*

U drugoj cjelini analiziraju se zbivanja u razdoblju 1941. – 1945. Govori se o počecima rata na tom području, anektiranju Sušaka Kraljevini Italiji, istražuje se struktura vlasti i njezin pravni sustav u razdoblju 1941. – 1943., te, dalje, do 1945., uprava Trećeg Reicha stvaranjem *Operativne zone "Jadransko primorje"*. Isto tako govori se o problemu okupacije Sušaka od strane Trećeg Reicha, o odnosu NDH prema tom području i razvitku novih građanskih političkih struja koje žele vlast nad Sušakom. Opisuje se određivanje poratne zapadne granice Hrvatske i Jugoslavije. Ta je cjelina obuhvaćena podnaslovima: *Gradska općina Sušak 1941. – 1945.* i *Sušak, saveznici i pitanje granica 1941. – 1945.*

Treća cjelina govori o Sušaku kao o zasebnoj upravnoj cjelini u razdoblju 1945. – 1947. u okviru Demokratske Federalne Jugoslavije i Federativne Narodne Republike Jugoslavije te Federalne Jedinice Hrvatske, kasnije Narodne Republike Hrvatske, i obuhvaćena je u jednom podnaslovu: *Sušak 1945. – 1947.*

Svaki je od tih podnaslova podijeljen na manje podnaslove u kojima se obrađuje pojedina tema. Knjiga je bogato opremljena fotografijama ondašnjih znamenitih ličnosti, poglavito iz politike i gospodarstva, zatim važnih dijelova grada Rijeke, politički i gospodarski značajnih događaja na ulicama grada te fotografija vojničkih redova. Također podastire i povijesne zemljovide relevantne za određenu temu, kao i razglednice i karikature vezane uz ono vrijeme i prostor Sušaka. Zanimljivo je napomenuti da je autor u knjigu, od stranice 120. do stranice 136., umetnuo pedesetak starih slika u boji koje prikazuju ondašnji Sušak i Rijeku, zgrade, ulice, luku i ljude. Knjiga obiluje i tabličnim statističkim prikazima, poglavito kao dopuna u podnaslovu: *Izbori do 1941.* Autor je na kraju knjige umetnuo i izabranu arhivsku građu, primjerice *Statut grada Sušaka o uređenju gradske uprave iz 1922.*, *Statut o službenicima gradske općine Sušak iz 1931.*, *Prijedlog Gradskog N.O.-a Sušak Prezidijumu Sabora N.R. Hrvatske o spajanju narodnih odbora Rijeke i Sušaka iz 1947.* itd.

U uvodu autor objašnjava zemljopisni smještaj gradske općine Sušak. Ta općina tijekom svojega postojanja obuhvaća naselja Sušak, Trsat, Podvežicu, Dragu, Kostrenu Sv. Barbare i Kostrenu Sv. Lucije. Etimologija je naziva poznata; naziv naselja dolazi od riječi "suh, sušiti", no dva su mišljenja o njegovu nastanku; jedno kaže da je puk ondje sabirao lišće i granje za blago i kuće, a drugo da se na tom mjestu pralo i sušilo rublje. Prvo spominjanje Sušaka seže u prvu polovicu 18. stoljeća, no do nastanka urbane cjeline dolazi tek 70-ih godina 19. stoljeća. Nakon Prvog svjetskog rata i talijanske okupacije postaje pogranični grad između Kraljevine SHS i Italije, a njegova luka dobiva posebnu važnost.

Autor nam daje i povijesni pregled toga područja: u antici se na tom području javlja naselje Tarsatica, koje za Flavijevaca stječe status municipija, a kasnije postaje vojno središte. U srednjem vijeku teritorij na kojem se nalazi Sušak dva i pol stoljeća dio je posjeda krčkih knezova – Frankopana. Prvi spomen naselja na desnoj obali Rječine potječe iz 1281., kada mletačke vlasti pišu o svojim trgovcima u Rijeci, dok se Trsat prvi put spominje u Vinodolskom zakonu 1288., kada njegovi predstavnici sudjeluju u donošenju zakona. No, na području Sušaka još nema organizirane ruralne sredine. Sredinom 18. stoljeća Rijeka je podčinjena tršćanskoj Intendanci, a carica Marija Terezija patentom 1776. reinkorporirala ju je Banskoj Hrvatskoj. Na Sušaku se krajem 18. stoljeća podižu pojedini objekti. Izvori 1760. spominju krčmu, a Franjo Rački navodi postojanje desetak kuća. Sušak sa 150 stanovnika spominje se u izvorima 1785. godine.

U 18. stoljeću najveći problem tadašnjoj Rijeci predstavljaju Mađari. Mađarski sabor 1847. raspravlja o Zakonu o mađarskom jeziku i njegovoj primjeni na "Ugar-

sko primorje". Hrvatski se sabor suprotstavlja te od krune još traži povrat Rijeke, Primorja, Krajine, Dalmacije i prigovara nazivu Ugarsko primorje. Rijeka se opredjeljuje za mađarsku stranu, a ostatak Ugarskog primorja (Bakar i Vinodol) za hrvatsku. Hrvatski sabor 10. lipnja 1848. naglašava pripadnost Sušaka (Banskoj) Hrvatskoj. Za Bachova apsolutizma 1850. ukinuto je Ugarsko primorje i utemeljena Riječka županija, u koju ulazi i Sušak. Završetkom apsolutizma Sušak je, kao i Rijeka Listopadskom diplomom i Veljačkim patentom, dio (tadašnje) Hrvatske, što će Sabor 1861. godine i potvrditi. Sušak će ubrzo postati samostalna općina. Godine 1877., nakon razvrgnuća Bakarskog municipija, Sušak postaje općinsko središte (čemu negoduju stanovnici Trsata, dotadašnje općine). Sredinom 19. stoljeća dolazi do značajnijeg porasta stanovnika, no ne prirodnim priraštajem, već doseljavanjem hrvatskog stanovništva iz susjednih krajeva u nadi pronalaženja zaposlenja. Autor navodi začuđujuću činjenicu da je većina stanovnika došla iz Rijeke u potrazi za jeftinijim smještajem. Autor nas upoznaje s činjenicom da se na Sušaku njeguju hrvatski nacionalni osjećaji i svijest bez obzira na okolnosti u susjednoj Rijeci, gdje Mađari, potpomognuti autonomašima, guše hrvatstvo u gradu.

U podnaslovu *Politička kretanja do 1918.* autor nam kazuje da se za Sušak već 1878. g. može reći da, uza Zagreb, postaje političko i pravaško središte Hrvatske. Dr. Ante Starčević, koji je ranije u Riječkoj županiji djelovao kao veliki bilježnik, pobjeđuje na izborima za Sabor u izbornom kotaru sušačko-trsatskom. Pokreću se listovi *Sloboda* i *Hrvatska vila*. U crkvenom pogledu jurisdikciju nad Sušakom i Rijekom ima Senjska biskupija, što, prema autoru, uslijed rada hrvatskog svećenstva i bogoslužja na hrvatskom jeziku, predstavlja prepreku odnarođivanju.

Cijeli je odlomak posvećen i sušačkoj gimnaziji, koja je tijekom 19. stoljeća središte širenja hrvatske nacionalne misli i značajan čimbenik u političkim kretanjima. Autor pripovijeda da će se godine 1627. u tadašnjoj Rijeci otvoriti isusovačka školska ustanova koja će prerasti u gimnaziju i sveučilište. Tu će se gimnaziju kao rasadnik nacionalnih osjećaja nastojati izbaciti iz Rijeke (bit će to politika mađarona i autonomaša), što će i uspjeti 1895. godine, kada dr. Izidor Kršnjavi, predstojnik za bogoštovlje i nastavu, seli Gimnaziju na Sušak. Selidba gimnazije 1896. na Sušak donosi značajan nacionalni, prosvjetni i kulturni poticaj u narastajuće naselje.

U podnaslovu *Gradska općina Sušak 1919. – 1941.* autor nas upoznaje s događajima na tome području počevši od stvaranja Države, pa Kraljevstva SHS. Kaže da Sušak i Rijeka postaju sastavnim dijelom Države SHS tek 29. listopada 1918. godine. Vojno zapovjedništvo preuzima potpukovnik Teslić, dr. Lenac preuzima dužnost guvernera, a redarstvenu upravu dr. Rojčević. Narodno vijeće za Sušak i Rijeku postalo je organom vlasti nove Države SHS trenutkom njezina nastanka. Ubrzo u Rijeci započinju sukobi s *Consigliom nazionale*, koji dovode do talijanske okupacije Rijeke, koja se protegnula na Sušak te potrajala do konačnog rješenja međunarodnog položaja Sušaka.

Autor pripovijeda da je general Di San Marzano 16. studenoga u 17 sati ušao s vojnicima u Guvernerovu palaču i izjavio dr. Lencu da, u ime Italije, Saveznika i SAD-a ima dužnosti preuzeti vlast i širiti javni red. Dr. Lenac je uzalud prosvjedovao pozivajući se na činjenicu da ga je imenovalo Narodno vijeće, što general nije prihvatio. Tim je događajem započelo razdoblje višegodišnje savezničke, zapravo talijanske, okupacije. Kraljevina Italija, navodi autor, učinila je to pozivajući se na Ugovor o primirju sklopljen s austro-ugarskim zapovjedništvom 3. studenoga 1918. Također je smatrala da nije prekršila međunarodno pravo jer i dalje priznaje lokalne organe, tj. Gradsko vijeće i načelnika u Rijeci i Sušaku. No, naša historiografija tvrdi da su Talijani prekršili sporazum i odredbe Haških konvencija "O zakonima i običajima suhozemnog rata" od 29. srpnja 1899. i 18. listopada 1907., jer su mijenjali *status quo* u Sušaku i Rijeci, protjeravši župana i Narodno vijeće iz Rijeke, te predali vlast *Consigliu nazionale*. Dana 12. rujna 1919. u Rijeku je ušao i preuzeo vlast Gabriele D'Annunzio, koji gaji aspiracije i prema istoku: Sušaku, Kraljevici, otoku Krku, Cresu, Lošinju i Rabu. Njegovi *arditi* često su prelazili u Sušak i napadali stanovnike. Problem vlasti na Sušaku razriješit će se, navodi autor, tek 1. kolovoza 1922. za pregovora u ligurskom ljetovalištu Santa Margheriti, kada je konačno priznat suverenitet Kraljevine SHS nad Sušakom.

U podnaslovu *Izbori do 1941.* autor nas upoznaje sa statističkim podacima o izborima na tom području i događajima vezanim uz izbore i kotiranje aktualnih stranaka. Navodi podatak da su prvi izbori u Kraljevstvu SHS provedeni sukladno odredbama Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu od 3. rujna 1920. Kotar Sušak pripada Modruško-riječkoj županiji, u kojoj je postavljeno osam lista: Demokratska stranka, HRSS, KPJ, Pravaši, Radikalna stranka, Hrvatska zajednica, Izvanstranačka lista i Seljački savez. Prvi izbori za Ustavotvornu skupštinu su 28. studenoga 1920. U županiji je glasalo 51,18% stanovništva. Na području kotara Sušak glasalo je 49,17% stanovništva, a najviše je glasova dobila KPJ (46,21%), Demokratska stranka (33,70%), te Hrvatska zajednica (15,67%). Autor navodi da se popularnost KPJ na Sušaku može objasniti mnoštvom radništva koje su privoljele komunističke ideje. Neuspjeh HRSS-a u kotaru (samo 1,18%) može se objasniti Radićevim otporom širenju velikosrpskog utjecaja na prečanske krajeve, nedorečenom u pitanju Primorja. Demokratska stranka, koja okuplja različite struje, od umjereno jugoslavenske, koja priznaje "plemensku" posebnost, do "tvrde" Pribićevićeve, koja naginje velikosrpsstvu, na Sušaku i Primorju okuplja najveći dio predratnih primorskih pravaša koji se zalažu za ujedinjenje u novu državu, ali na osnovi nacionalne ravnopravnosti.

Nadalje, autor govori o Sušaku u vihoru ratnih zbivanja. Dana 11. travnja Sušak su bez borbe zauzeli Talijani, a nekoliko će dana kasnije (15. travnja) – kaže autor – biti sastavni dio NDH, koju su priznale Njemačka, Italija i Slovačka. Rimskim

ugovorima sklopljenim 18. svibnja 1941. Sušak pripada Italiji i, sukladno tumačenju Trojnog saveza, Kraljevina Italija nad njime stječe suverenitet. Mijenja i ime u Sussa. Nakon 1943. i pada Italije opet je pod njemačkom vojnom upravom. Koncem rata obnovljene su ideje o stvaranju zasebnog državnopravnog subjekta na području Sušaka i Rijeke. Uz autonomaše javljaju se liburnisti, koji – robujući iredentističkim težnjama – žele stvoriti liburnijsku konfederaciju s tri kantona: riječkim, sušačkim i bistričkim (u Sloveniji). Tu će separatističku i antihrvatsku djelatnost autonomaša i liburnista odbaciti talijanski pripadnici NOP-a.

Nakon rata, navodi autor, ubrzo su se organizirali prvi izbori. Želja je stvoriti uvjerenje kako neće biti jednostranačkog sustava, da će se poštivati prava Crkve i vjernika. Novina je u društvo došla Zakonom o biračkim spiskovima kojem se u odnosu na predratne propise proširilo izborno pravo na žene, dobni cenzus smanjio se s 21 na 18 godina, pravo glasa dobili su i vojnici, a pripadnici NOV-a mogli su glasati bez obzira na dob. Nadalje, autor nas upoznaje s onovremenom tvrdnjom da su političke stranke zabranjene te da na području Hrvatske djeluje HSS, ali se sprječavaju u radu oni članovi koji se nisu slagali s društveno-političkim, gospodarskim, kulturnim i drugim rješenjima vladajuće KP. Postupno su tekle pripreme za ujedinjenje Sušaka i Rijeke, a prvi je korak, kaže autor, bilo stvaranje jedinstvenih ustanova; krenulo se od društvenih, a nastavilo s političkim. Nakon stupanja na snagu Pariškog ugovora 15. rujna 1947. prišlo se ujedinjenju mjesnih organa vlasti dvaju dotičnih gradova. Izbori su održani 1. veljače 1948., a donošenjem odluke o ujedinjenju i provođenjem izbora prestala je postojati gradska općina Sušak kao zasebna upravna jedinica te je ušla u sastav gradske općine Rijeka.

Knjiga *Povijest Sušaka 1919. – 1947.* zanimljiv je prikaz bogate političke, pravne, društvene i kulturne povijesti tog malog, ali značajnog naselja, kasnije grada. Autor će na sukcesivan način detaljno opisati važne događaje vezane uz Sušak i širu okolicu te nam podastrijeti šire viđenje tih događaja: od vlasti Habsburške Monarhije preko kratkotrajne vlasti Napoleona, težnji Mađara za Ugarskim primorjem, razvitka pravaške struje, političkih stranaka i sindikalnog pokreta, talijanske okupacije i težnji iredentista koji svojataju ne samo to područje nego cijelu istočnu obalu Jadrana do vihora prouzročеног ratnim zbivanjima te, konačno, do stvaranja zasebne općine 1947. godine. Autor će ujedno ispreplesti brojna kulturna i društvena događanja, tako da ćemo dobiti uvid i u svakodnevni život ondašnjeg čovjeka.

Recenzenti su ove knjige prof. dr. sc. Neda Engelsfeld i sada pokojni dr. sc. Antun Giron, a uredio ju je Franjo Butorac. Objavljivanje knjige potpomogli su brojni sponzori.